

הערות על קופטית ועל ערבית יהודית בעקבות כתב יד דו-לשוני (קופטי וערבי) של התורה

התפתחותה של הערבית הבינונית לאחר הכיבושים הערביים, ובמיוחד צמיחתן של הערבית הנוצרית והערבית היהודית של ימי הביניים (אשר הייתה בהן הקפדה פחותה על הכללים של השפה הערבית הקלסית), מלמדות גם על קשר תרבותי בין הקהילות של הדתות השונות. בחינת הקשר הזה בתחומי הדקדוק, התחביר והמילונות מאפשרת הבנה טובה יותר של הטקסטים הערביים.¹ במאמר זה נבדקת חשיבותן של הקופטית ושל הערבית הנוצרית של מצרים ללימוד הערבית היהודית, תוך הבאת כמה דוגמאות מכתב יד פריס של התורה בקופטית (בוהירית) ובערבית.² כתב היד מעמיד את הנוסחים בשני טורים מקבילים, טור בקופטית וטור בערבית. הטקסט הערבי הוא טקסט ערבי-נוצרי שכתבו נוצרים לצורכי קהילתם. משתקפים בו ידע לא מבוטל של המתרגם (או המתרגמים) בדקדוק השפה הערבית הקלסית, תופעות האופייניות לערבית הבינונית, השפעות של הטקסט הקופטי (וכן של תרגום השבעים, באמצעות הקופטית), וככל הנראה גם היכרות עם תרגומים ערביים לתורה.³

1 על תחום זה בכללותו ראה בעיקר בלאו, דקדוק; הנ"ל, ערבית יהודית; הנ"ל, ערבית נוצרית. מצויים בידי מספר ערכים מתוך מילונו של פרופ' בלאו לערבית היהודית של ימי הביניים הנמצא בדפוס (להלן בלאו, מילון). תודתי נתונה לפרופ' בלאו על הרשות להשתמש בחומר זה.

2 J. F. Rhode, *The Arabic Versions of the Pentateuch in the Church of Egypt*, Ph.D. Dissertation, The Catholic University of America, Washington D.C. 1921, pp. 46–52. על פי הקטלוג כתב היד מתוארך לאמצע המאה ה-14. תודתי נתונה לפרופ' א' שישה-הלוי, שהעמיד לרשותי צילום של כתב היד.

3 ראה הבחנות ראשוניות אצל לבנה-כפרי, הערות.

במאמר נבדקת אפשרות של תרומת הקופטית והערבית הנוצרית של מצרים לערבית היהודית בשני מישורים:

א. השפעת הקופטית על הערבית הנוצרית ועל הערבית היהודית של מצרים (אולי באמצעות הערבית הנוצרית); עם זאת חשוב להעיר, כי ביסוס מסקנות דורש בחינה שיטתית של טקסטים נוספים ולא רק של תרגומי מקרא, העלולים לעתים להטעות במילוליות יתר.

ב. התרומה של טקסטים בערבית הנוצרית מסוג זה גם בתיעוד נוסף של תופעות מוכרות, בתפיסה שכל נדבך בתיעוד תופעות של הערבית הבינונית ותפוצתן מוסיף להבנתנו את הערבית היהודית.

ברצוני להדגיש כי אלו הן הצעות וצעד ראשוני הראויים לבדיקה, אך רחוקים עדיין מקביעות בעלות אופי ברור ומוחלט.

א

“ואחד ואחד” במשמעות “כל אחד”

על פי הבחנתו של פרופ' י' בלאו נמצא אחד ואחד ואחד במשמעות “כל אחד” (בלאו, דקדוק, עמ' 113, סעיף ט). מופיעה דוגמה מדוד, פרקי אבות: ⁴ “אקואל ואחד ואחד מנהם” (=דברי כל אחד מהם). בכתב היד שלנו הצירוף בקופטית $\pi\omicron\sigma\alpha\iota \pi\omicron\sigma\alpha\iota$ (או $\phi\sigma\sigma\alpha\iota \phi\sigma\sigma\alpha\iota$), דהיינו “כל אחד”, ⁵ מתורגם לעתים על ידי כל ואחד (כל واحد) הקלסי; ⁶ ראה למשל בראשית מג 33 “ויתמהו האנשים איש אל רעהו” – $\text{وبهت القوم كل واحد الى اخيه}$; $\text{\pi\omicron\sigma\alpha\iota \pi\omicron\sigma\alpha\iota \sigma\beta\epsilon \pi\epsilon\tau\sigma\omicron\mu}$; שמות ה 4 “לכו לסבלותיכם” – $\text{\mu\alpha\lambda\lambda\epsilon \sigma\omega\tau\epsilon\mu \phi\sigma\sigma\alpha\iota \phi\sigma\sigma\alpha\iota \mu\alpha\omega\tau\epsilon\mu \epsilon\eta\epsilon\tau\sigma\beta\eta\sigma\tau\omicron\varsigma}$ = לכו לכם כל אחד מכם, לענייניו; פלימש כל واحد מנכמא אל عمله = שילך כל אחד משניכם לעבודתו. אך מוצאים לעתים צירופים אחרים כתרגום של $\pi\omicron\sigma\alpha\iota$:

واحد واحد: במדבר ז 5 “ונתת אותם אל הלויים איש כפי עבודתו” – $\text{واعطهم اللاويين واحداً واحداً (... \pi\omicron\sigma\alpha\iota \pi\omicron\sigma\alpha\iota ...)}$ כخدمته; והשווה במדבר יא 10 “וישמע

4 ס' פרקי אבות עם פירוש בלשון ערבי... מחברו רבי דוד הנגיד... נא אמון ה' תרס"א.
5 W. E. Crum, *A Coptic Dictionary*, Oxford 1939, p. 469; ובעצם “כל אחד ואחד מן” (each one).
6 השווה W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*, Cambridge 1971, Vol. 2, p. 204.

משה את העם בוכה למשפחותיו איש לפתח אהלו" – وسمعهم موسى يبكون كقبائلهم واحداً واحداً (πισσαί πισαι) على بابه.
 الواحد الواحد: שמות א 1 "איש וביתו באו" – الواحد الواحد πισσαί πισαι;
 במדבר יד 4 "ויאמרו איש אל אחיו" – وقال الواحد الواحد لصاحبه سوسه πεξε πισσαί απεψψηρη.

ראפילו כל אחד אחד: במדבר לא 53 "אנשי הצבא בזו איש לו" – الرجال المقاتلة كل واحدٍ واحدٍ مما غنمه لنفسه πισσαί... [!]. πισσαί τηροσθ... πισσαί τηροσθ...
 πισσαί. השווה בנקבה: ויקרא ה 26 "אחת מכל אשר יעשה" – كل واحدة واحدة.
 גם הצירוף איש (איש) נמצא מתורגם על ידי כל אחד אחד: במדבר ה 10 "ואיש את קדשיו" – كل واحد واحد πισσαί πισσαί. השווה ויקרא כ 2 "איש איש מבני ישראל" – اي واحد من... .. πισσαί εβοα σεν... ויקרא כז 2 "איש כי יפליא נדר" – اي انسان [המתרגם את τηροσθ τηροσθ, בקופטית "איש איש"] نذر نذرًا.
 הצירוף אחד פואד, המתרגם במקום אחד את πισσαί πισσαί, מבקש כנראה להביע הדגשה מיוחדת: שמות לב 27 "והרגו איש את אחיו ואיש את רעהו ואיש את קרובו" – وليقتل واحدٌ فواحدٌ لآخاه وواحدٌ فواحدٌ يقتل قرابته والواحد فالواحد يقتل المقرب منه.⁷

ייתכן שקיימת בדוגמאות אלו השפעה של הקופטית על הערבית הנוצרית ועל הערבית היהודית של מצרים (אולי באמצעות הערבית הנוצרית).

תיאור גיל

תיאור הגיל מופיע בדרך כלל בנוסח הערבי של התורה, בעקבות הקופטית, באמצעות צירוף היחס "היה ב..." "كان في", כלומר "היה (בגיל מסוים)". ייתכן (ואומר זאת בזהירות רבה) כי ניתן למצוא קשר כלשהו אל הביטוי ג'א פי עמר כד'א ג'א פי עמר כזא, שמשמעותו "הגיע לגיל כזה" (בלאו, מילון, ערך جيء), תוך הדגשת השימוש בצירוף היחס في عمر كذا. ראה בראשית ז 6 "ונח בן שש מאות שנה" – ونوح كان في ستمائه سنة نوحا وحملا; בראשית ז 11 "בשנת שש מאות לחיי נח" – في ستمائه سنة من حياة نوح نوحا وحملا; בראשית ז 24-25 "ואברהם בן תשעים ותשע שנה..." ونوحا وحملا; בראשית ז 24-25 "ואברהם בן תשעים ותשע שנה..." וישמעאל בנו בן שלוש עשרה שנה" – وابراهيم كان في تسع وتسعين سنة... ואسمעיל ابنه كان في ثلاث عشرة سنة نوحا وحملا.

7 השווה (164.8) H. Reckendorf, *Arabische Syntax*, Heidelberg 1921, p. 320.

יוסף בן מאה ועשר שנים" ומת יוסף והוּ בן מאה ועשר سنִינ ٥٢٥٥ ἵρομη... ἰσμανα δε περ ὑηρη παρχη ζεν ἡ ἵρομη
 .αϕμοσ ἕξε ἰωσηφ εϕζεν ρῖ ἵρομη

ואולם השווה בראשית לז 2 "יוסף בן שבע עשרה שנה" ויוסף כן אבן סביע
 عشرة سنة ἰωσηφ εϕζεν ἰζ ἵρομη; דברים לא 2 "בן מאה ועשרים שנה אנכי
 היום" – אני היום מן אבנא מאיה ועשרין سنة ϕζεν ρκ ἵρομη.

ב

כל נדבך נוסף בתיעוד תופעות של הערבית הבינונית ותפוצתן מוסיף להבנתנו את
 הערבית היהודית. בחרתי להביא דוגמאות מתחום אוצר המילים, אשר חלקן
 מתועדות כבר ממקורות אחרים.

1. מילים ערביות הדומות בצלילן ובשורשיהן למילים העבריות המופיעות במקרא
 (ייתכן שיש כאן מידה מסוימת של השפעת תרגומי המקרא לערבית שהועברו מן
 העברית).⁸

דוגמאות: פְּרָעִים מתורגם אكارع (שמות יב 9; כט 17; ויקרא א 9; ד 11; ח 21);⁹
 נשמה נְסֵמָה (בראשית ב 7; ז 22), וכן רוח נְסֵמָה (דברים כ 16); משחה מَسْحָה
 (ויקרא ז 35), וכן שמן המשחה (שמות כט 7); מנורה מَنَارَة (שמות כה 31); מחנה
 مَحَلَة (שמות לג 7); חרם מתורגם حَرِيْمَة, וכן נמצאת צורת הריבוי حرَمَات (ויקרא
 כז 28–29);¹⁰ "ובכל ארץ אחוזתכם" وفي جميع الارض التي في حوزكم (ויקרא כה
 24);¹¹ במסכנות بالمسكنة (דברים ח 9); וכן صعيده כתרגום שאילה של עולה.¹²

8 אם אמנם כך הוא, ניתן להניח כי התרגום הערבי שלפנינו הוכן על פי כמה מקורות ולא רק על
 פי הנוסח הקופטי (ראה, למשל, הדוגמאות אצל לבנה-כפרי, הערות). לא מצאתי בינתיים
 עדויות להשפעת תרגומי סעדיה גאון על הטקסט שלפנינו.

9 ראה שימוש דומה בערבית הקלסית אצל J. G. Hava, *Al-Faraid, Arabic-English Dictionary*, Beirut 1970, p. 651. ושים לב לשימוש בריבוי במקום בזוגי (השווה בלאו,
 ערבית נוצרית, כרך א, עמ' 209); אמנם בדרך כלל שומר כתב היד על צורת הזוגי (ראה לבנה-
 כפרי, הערות, סעיף א).

10 ראה על משמעות שונה של המילה בערבית הקלסית אצל E. W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, London 1865–1893, vol. 2, pp. 553 ff.

11 השווה בלאו, מילון, ערך "חוז".

12 ראה הדיון אצל לבנה-כפרי, הערות, סעיף ב, בעקבות בלאו, ערבית יהודית, עמ' 156.

2. מילים המשקפות השפעה של מושגים מן הדת והחברה המוסלמית. ההשפעה התרבותית של החברה המוסלמית מתבטאת בשימוש של מונחים מוסלמיים, אפילו באשר לעניינים דתיים (השווה בלאו, ערבית יהודית, עמ' 159–160). לדוגמה:

سنة (ריבוי سنن) = מסורת, מנהג, חוק מוסלמי; בערבית מוסלמית הכוונה לכלל מעשיו, דבריו, ואורה חייו של הנביא מוחמד המשמשים מופת למוסלמים. בשמות כזו 21 "חוקת עולם" מתורגם سنة ابدية; نَمِي, בן אחת הדתות שניתנה להן חסות האסלאם (אהל אלד'מה), מציין "גר" בויקרא כד 22; בכראשית ח 20 מתורגם הביטוי "העוף הטהור" الطير الحلال; בויקרא י 10 מתורגם "הטמא... הטהור" الحلال والحرام. חלאל וחראם הם מונחים המציינים מותר ואסור על פי ההלכה המוסלמית. בבמדבר טז 2 "נשיאי עדה קרואי מועד אנשי שם" מכונים رواسا الجماعة الذين لهم الشورى, כלומר ראשי העדה אשר להם המועצה. شورى הייתה מונח מוסדי בעל חשיבות, למשל כמועצת ששת האנשים שבחרה בח'ליף עת'מאן.

לסיכום, הערות אלו מעלות את האפשרות, כי בחינת טקסטים ערביים-נוצריים ממצרים תוך השוואה אל הקופטית עשויה לתרום להבנת תופעות ספציפיות בערבית היהודית, וכן להרחיב את תיעוד התופעות בערבית הבינונית בכלל, אשר הערבית היהודית היא חלק ממנה. אלו הן עדיין הצעות ראשוניות, וכל הרחבה של הדיון דורשת זהירות רבה. יש לשים לב כי מדובר בתרגום, חלקו מילולי, של כתיב הקודש. חשוב להדגיש שוב שאלו הן הצעות ראשוניות (מבוססות על מספר מצומצם של דוגמאות) הדורשות חיזוקים ממקורות נוספים.

רשימת הקיצורים

בלאו, דקדוק = י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים, מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת, ירושלים תש"ם.

בלאו, ערבית יהודית = J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Oxford 1965

בלאו, ערבית נוצרית = J. Blau, *A Grammar of Christian Arabic*, Louvain 1966–1967

לבנה-כפרי, הערות = O. Livne-Kafri, "Some Notes concerning the Relations between the Coptic and the Arabic Versions of the Pentateuch (MS Paris, Copt. 1)", *Quaderni di Studi Arabi* (forthcoming)